

Ю. А. КУСТОВА, аспірант

(Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, м. Київ)

## ПРОВІДНІ ЦІННОСТІ ПІДЛІТКІВ ТА УПРАВЛІННЯ ЇХ ВИБОРОМ У ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ

Наукові праці МАУП, 2002, вип. 4, с. 104–108

Радикальні зміни у політичній, економічній та духовній сферах нашого суспільства призводять до істотних перетворень у психології сучасної людини. Це виявляється у зламі старих стереотипів, різких змінах суспільної думки та ціннісних пріоритетів, знаходженні нових орієнтирів особистісного вибору та прийнятті неординарних рішень в окремих життєвих ситуаціях. Проблемні ситуації у суспільному просторі дорослих людей впливають на розвиток свідомості підростаючого покоління. При цьому рівень соціальних взаємодій найбільше впливає на зміст соціалізації особистості періоду дорослішання. Інтенсивно відбиваються кризисні моменти також і на становленні самосвідомості особистості підліткового віку. Оскільки події теперішнього буття не дають підліткам твердої основи становлення особистісної та соціальної ідентичності, індивідуальної та суспільної відповідальності, особистісного та морального вибору, рольового та ціннісного самовизначення, то достатньо гострим постає аспект вивчення як проблеми моральної самосвідомості, так і співвідношення ціннісних орієнтацій у сучасних підлітків.

Для вікової психології в умовах сучасності актуальним є контекст моральної самосвідомості, що вимагає подальшого вивчення пріоритетних цінностей підлітків. У ній широко використовується поняття "цінність", що трактується як психологічне утворення, залежне від ступеня значущості для особистості специфічних рис предметів та явищ оточуючої дійсності [14]. Інше часто вживане поняття "ціннісна орієнтація" розглядається як складне соціально-психологічне утворення, що визначає й характеризує спрямованість та активність особистості, утворюючи зміст її позицій, вчинків та поведінки загалом [4].

Саме перехідний вік характеризується інтенсивним формуванням ціннісних уявлень, які визначають спрямованість діяльності та взаємодій підлітків і активізують вибір засобів реалізації їхніх прагматичних і духовних потреб. У цьому віці проявляється інтерес до таких моральних понять, як "честь", "гідність", "справедливість", котрі підлітки прагнуть асимілювати із взаємостосунків з дорослими.

Аналіз наукових джерел свідчить, що зарубіжні вчені приділяють увагу соціально-психологічним факторам, які впливають на процес становлення цінностей підлітків. Так, американський психолог Ф. Райс указує на те, що існує тісний зв'язок між привласненням суспільних цінностей та їх подальшим засвоєнням. Такий факт пояснюється ідентифікацією цінностей підлітків з цінностями дорослих (батьків, учителів). Це також підтверджує наступне: якщо школа, засоби масової комунікації та однолітки мають рівнозначні цінності з батьківськими, тоді ступінь їх засвоєння підлітками достатньо високий [11].

Зазначимо, що підпорядкованість ціннісних уявлень не є стабільною, їй властива певна динаміка: домінуючі цінності можуть стати підпорядкованими, і навпаки. Все ж у процесі становлення особистості домінування в її структурі тих чи інших ціннісних уявлень залежить від змісту її потреб, домагань та розвитку самосвідомості загалом. Крім цього, цінності набувають певної ієрархії залежно від тих соціальних умов, у яких перебуває особистість [6; 9].

Вивчення динаміки засвоєння цінностей, здійснюване Н. Фельдманом, показало, що цінності у молодших підлітків майже збігаються з цінностями батьків. У середньому підлітковому віці спостерігається розбалансованість такого спів-

відношення, тобто рівнозначні показники є лише з окремих цінностей. Проте у старших підлітків знову з'являються показники, що свідчать про тісний взаємозв'язок їхніх цінностей з цінностями батьків [12].

Х. Ремшмідт відмічає, що розвиток цінностей у період дорослішання характеризується їх ускладненням, деперсоніфікацією та зростаючою лібералізацією. При цьому низка суспільних цінностей (взаємодопомога, самовіддача, співробітництво) тимчасово втрачає свою актуальність. Все ж у цей період починають переважати абстрактні поняття, які дають можливість інтерналізувати сутнісний зміст духовних цінностей. Актуальними виявляються такі цінності: потреба в незалежності, автономності і формування авторитету, соціального статусу; економічна самостійність. Зазначимо, що розташування цих цінностей залежить від ступеня їх значущості для підлітків [12].

Порівняльний аналіз результатів експериментальних даних свідчить, що співвідношення ціннісних орієнтирів підлітків, представлених російськими вченими, відрізняється від ієрархічних показників, якими оперують західноєвропейські та американські вчені відносно підлітків цього ж віку. Так, дослідження, проведене А. Ліхтарниковим, виявило в учнів такі показники співвідношення ціннісних переваг, як воля, незалежність, здоров'я, почуття особистої гідності, впевненість, безпека родини, дружба [7]. Відомі підліткознавці А. Прихожан та Н. Толстих установили, що основною цінністю сучасного підлітка є він сам. Вони також підкреслюють, що особистість цього віку зорієнтована на ідеали, які традиційно вважалися індивідуалістичними, причому їй притаманні такі цінності, як прагнення до добробуту, практичність та реалістичність поглядів [10]. О. Тихомандрицька, яка вивчала ієрархію цінностей у старших підлітків, виявила найважливіші цінності (з точки зору досліджених), які розташовувалися в порядку зменшення їх значущості: безпека родини, вірна дружба, воля, здоров'я, любов, цікаве наповнене життя, змістовність існування, успіх (досягнення цілей), інтелект і цілеспрямованість. Крім цього, вчена акцентує увагу на тому, що у такому віці підліток орієнтується на універсальні цінності, тобто особистість може регулювати свої дії та вчинки відповідно із сутнісним змістом указаних цінностей [13].

Українські вчені зосередили увагу навколо питань узгодженості пріоритетних цінностей

підлітків з їх соціальним статусом. Л. Кулагіна відмічає, що підлітки з низьким соціальним статусом основними цінностями вважають веселе життя, можливість безтурботно проводити час і бути сміливим. Досліджувані, які мають середній соціальний статус, віддають перевагу цінностям іншого характеру, серед яких інформативними є хороші друзі та здоров'я. Підлітки з високим соціальним статусом, які значно самостійніші та незалежніші, домінуючими цінностями вважають щасливе сімейне життя та цікаву роботу [1]. За показниками анкетування Н. Гусякової можна зазначити, що підліткам важко дати визначення таким моральним поняттям, як "гідність", "совість", "людяність". Проаналізовані вченою відповіді вказують, що зміст останніх носить описовий характер. До того ж підлітки вважають, що сучасній людині притаманні такі ціннісні якості, як розум, уміння спілкуватися, доброта, цілеспрямованість, справедливість [3].

Здійснений аналіз теоретичного матеріалу показав протиріччя в ієрархії цінностей підлітків. У зв'язку з цим необхідно експериментально дослідити співвідношення цінностей та визначити серед них домінуючі в учнів підліткового віку. Потрібно також скласти корекційну програму і визначити способи вибору ціннісних орієнтирів у період дорослішання.

У процесі дослідження домінуючих цінностей у сучасних підлітків ми використовували "Методику домінуючих ціннісних орієнтацій", розроблену Х. Ніємі та адаптовану М. Гінзбург. З метою уточнення змістовного конструкту вказаних змінних застосовували метод індивідуальної бесіди. До експерименту були залучені учні восьмих класів середньої школи № 3 м. Суми – всього 67 осіб (з них 33 дівчини і 34 хлопця). Судження опитувальника відображають 17 ціннісних орієнтацій і поділені на групи таким чином: альтруїстичні, суспільно-політичні, моральні, визнання з боку оточуючих, саморозвиток, матеріальні, відпочинок, навчання, професійні, соціальний статус, сімейно-побутові, інтимне спілкування, взаємини з дорослими, зовнішня привабливість, самостійність, творчість, наявність мети і сенсу життя. Всі судження мали диференційовані оцінки (за ступенем зменшення їх значущості для досліджуваних), завдяки чому можна було виявити у підлітків ієрархію ціннісних орієнтацій та класифікувати останні на дві групи згідно з високими та низькими ранговими показниками. До групи ціннісних орієнтацій високого рангу увійшли такі: інтимне спілкування,

визнання з боку оточуючих, саморозвиток, сімейно-побутові, моральні, професійні, альтруїстичні, взаємовідносини з дорослими. До групи низького рангу належали такі цінності, як навчання, творчість, соціальний статус.

Виявлені ціннісні орієнтації відображають прагнення сучасних підлітків до емоційного та інтимного спілкування з друзями, близькими людьми, бажання мати гарні стосунки з батьками, вчителями, потребу поважливого ставлення оточуючих до власної особистості, надію мати родину та дітей. Високого рангу також набули саморозвиток і професійні цінності, що свідчать про те, наскільки важливі для підлітків такі цінності, як придбання професії, цікава робота і розвиток своїх здібностей. Низький ранг таких ціннісних орієнтацій, як творчість та соціальний статус, можна пояснити тим, що досліджувані ще не мають чітких уявлень про ті типи діяльності, що охоплюють ці поняття. Можна сказати, що серед підлітків існує категорія таких, які мають низьку мотивацію досягнення, низький рівень домагань та індивідуально ставляться до визнання. Звертають увагу протиріччя у структурі ціннісної системи підлітків: з одного боку, для них є важливими професійні цінності, визначення професії та саморозвиток, з іншого — нівелювання навчання, творчості та соціального статусу.

Якісний аналіз засвідчив, що моральні цінності посідають одне з провідних місць у системі ціннісних орієнтацій підлітків. До кожного судження, яке характеризує моральні цінності, ми підготували питання, які дали змогу з'ясувати розуміння підлітками морально-етичних понять. Індивідуальна бесіда з ними містила серію тематичних питань. Наприклад:

1. "Головне в житті — виконувати свої обов'язки". Чи згоден (або не згоден) ти з цим судженням?
2. Чи завжди ти виконуєш свої обов'язки? Чому?
3. Що примушує тебе виконувати свої обов'язки?
  - а) страх перед покаранням батьками;
  - б) бажання, щоб тебе похвалили;
  - в) прагнення справдити очікування оточуючих;
  - г) інший варіант.
4. "Головне в житті — робити добро". Чи згоден (або не згоден) ти з цим судженням?
5. Як ти розумієш "добро"?
6. Пригадай, що доброго ти зробив за минулий день?
7. "Головне в житті — бути відповідальною людиною". Чи згоден (або не згоден) ти з цим судженням?

8. Як ти розумієш словосполучення "бути відповідальним"?

9. В яких ситуаціях ти буваєш відповідальним?

10. Як ти вважаєш, чи важко бути відповідальним? Чому?

11. "Головне в житті — бути совісною людиною". Чи згоден (або не згоден) ти з цим судженням?

12. Спробуй пояснити, що таке "совість"?

13. Наведи приклади, коли у тебе виникало почуття совісті. Чи довго тривало це почуття?

14. Якщо у людини загострене почуття совісті, це гарно чи погано? Чому?

У процесі міжособистісних контактів психолога з підлітками визначився невідомий інтерес до питань, що обговорювались. Відмічалось хвилювання під час спогадів тих або інших життєвих ситуацій, пов'язаних з моральним вибором, бажання обговорювати ці питання, прагнення якомога детальніше висловити свої думки. Зробимо якісний аналіз відповідей учнів підліткового віку.

Практично всі підлітки орієнтуються в таких моральних поняттях, як "добро", "совість", "відповідальність", "обов'язок". Однак, незважаючи на правильне розуміння вказаних моральних понять, близько 32 % підлітків не вважають їх провідними цінностями. Підтверджують це такі висловлювання учнів: "У певних ситуаціях життя люди змушені здійснювати негативні вчинки. Якщо при цьому орієнтуватися на совість, знижується власна самооцінка", "Треба діяти не за совістю, а за тими правилами, які встановлює життя", "З совістю далеко не просунешся", "Почуття совісті не є головним", "Так, я повинен бути відповідальним, але не завжди у вчинках я буваю таким".

Відповіді на питання "Як ти вважаєш, гарно чи погано, коли у людини загострене почуття совісті?" ми поділили на дві групи. Підлітки, які увійшли в першу групу (23 % досліджуваних), вважають загострене почуття совісті недоліком. Ось типові відповіді учнів цієї групи: "Це погано, бо така людина закомплексована", "Цій людині не позаздриш", "Таких людей можна використовувати у власних цілях", "Такі люди дуже уразливі". Підлітки другої групи (77 %) вважають загострене почуття совісті позитивною якістю, але у себе цієї якості не відмічають.

На питання "Чому ти виконуєш свої обов'язки?" близько 17 % досліджуваних відповіли так: "Страх покарання з боку батьків"; близько 26 % підлітків обрали відповідь: "Бажання, щоб тебе похвалили". Варіант відповіді "Прагнення справдити очікування оточуючих" обрали 57 % дос-

ліджуваних, які відмічали, що сприймають свої обов'язки як належне. Підтверджують це такі висловлювання: "Я знаю, що повинна це робити", "У житті так повинно бути", "Мені належить це робити для себе", "Потрібно щоб був загальний порядок", "Якщо людина не буде виконувати свої обов'язки, вона не буде корисна суспільству".

Отже, підлітки загалом демонструють адекватні цінності та моральні уявлення, визначають їх важливість для суспільства, але водночас здебільшого ігнорують необхідність дотримуватись деяких моральних принципів у власному повсякденному житті. З одного боку, це свідчить про незрілість їхніх моральних установок, з іншого — виходячи із реалій сьогодення та розуміння їх досліджуваними можна визнати адекватною думку про те, що "жити за совістю — важко і навіть небезпечно". Основними мотивами виконання своїх обов'язків у підлітків є не стільки поняття обов'язку, скільки страх покарання або бажання отримати похвалу.

Притаманні деяким досліджуваним почуття сором'язливості та уразливості не давали їм можливості брати активну участь у загальних дискусіях та обговорювати потаємне. Ця категорія підлітків розкривається у процесі діалогічного спілкування під час психологічного консультування. Індивідуальне консультування підлітка психолог завжди повинен наповнити загальними принципами та спеціальними методами корекції ціннісних орієнтацій, які ми представляємо нижче.

До основних принципів психологічного консультування належать емпатійне слухання, принцип активізації пам'яті та мислення, принцип підкріплення [8; 15]. Для підвищення ефективності роботи з підлітками, що мають амбівалентні ціннісні орієнтації, за відсутності у них стійкої мотивації до ціннісних виборів важливо застосувати такі способи: усвідомлення суперечності між духовним і реальним "Я" [15]; проектування моральних ситуацій [5]; пояснення цінностей [11]; трансформації ціннісних уявлень [2]. Процес управління вибором цінностей потребує розглядання змісту цих способів і прийомів.

Під час *емпатійного слухання* консультант психологічно ототожнює себе з підлітком, водночас залишаючись у своїй ролі. Психолог сприймає особистість підлітка такою, якою вона є, і своїм ставленням дає їй відчуття атмосфери побижливості, щоб підліток міг вільно проявляти свої почуття. Такий спосіб сприяє створенню атмосфери безумовного прийняття щирості та відкритості, допомагає підлітку "розкритися", а

тому подібний діалог здатен зробити суттєвий психотерапевтичний вплив.

*Принцип активізації мислення та пам'яті* підлітка містить засоби, з використанням яких когнітивні процеси учня стають продуктивніші, зокрема його мнемічно-мислинне цілісність корелює з обговорюваною проблемою, активізуючи пошук оптимального практичного рішення. У результаті використання зазначеного методу підліток відкриває для себе і те, що раніше було приховано від його свідомості, тобто він точніше пригадує факти та події, що роз'яснюють проблему.

*Принцип підкріплення* пов'язаний з тим, що, слухаючи підлітка, психолог час від часу словами, жестами, мімікою, пантомімікою та іншими екстра- і паралінгвістичними засобами висловлює згоду з повідомленнями досліджуваного, схвалюючи та підтримуючи його.

*Спосіб усвідомлення суперечності між духовним і реальним "Я"* націлює консультанта на те, щоб допомогти підлітку розібратися в своєму внутрішньому світі, залишаючи за партнером з контакту свободу вибору.

За допомогою *способу проектування моральних ситуацій* психолог пропонує підлітку зануритися у конкретну ситуацію, яка містить моральну ділему. Цей спосіб підводить до того, що моральна сутність явищ дійсно розкриється лише тоді, коли особистість буде здатна долати труднощі самостійно. Використання виховних ситуацій з моральним змістом є стрижньовим моментом роботи при переведенні моральних знань у переконання та вчинки.

Використовуючи *спосіб пояснення цінностей*, психолог разом з підлітком розглядає не зміст моральних пріоритетів, а можливість їх прикладання до конкретної ситуації. Основними прийомами цього способу є оволодіння вмінням правильно оцінити свої внутрішні переконання та вчинки, здобуття здатності зважувати всі "за" і "проти" у процесі прийняття довільного рішення, опанування антиципації можливих наслідків рішення та здійснення завдяки цьому особистісного вибору, засвоєння засобів досягнення поставлених цілей, які не є суперечливими із суспільними моральними імперативами.

Важливо спиратися на *спосіб трансформації ціннісних уявлень*. У процесі індивідуальної консультації психолог безпосередньо під час спілкування з особистістю підлітка намагається підвищити значущість того, що, здається, не має для неї цінності. Подібна переоцінка та переорієнтація корисна тим, для кого характерні особисті негативні переживання, кому заважають не стіль-

ки життєві події, скільки особисті страждання. З цією категорією підлітків варто вести розмову про те, що будь-який досвід, навіть той, що викликає страждання, має велику цінність. Лише долаючи труднощі, людина розвивається і посправжньому починає розуміти себе та інших. Адже прийняття потаємних сторін своєї особистості, помилок та прорахунків "загартовує душу", надає мудрості, вчить сприймати себе таким, яким ти є насправді.



### Література

1. Булах І. С., Кулагіна Л. М. Особливості соціального вибору ціннісних орієнтацій у підлітків // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості: Зб. наук. ст. — К.: Дрогобич, 1998. — С. 46–51.
2. Горностай П. П., Васильовська С. В. Теорія і практика психологічного консультування: Проблемний підхід. — К.: Наук. думка, 1995. — 128 с.
3. Гусякова Н. І. Ідеальні ціннісні орієнтації сучасних підлітків // Рідна школа. — 1993. — №8. — С.11–14.
4. Кириллова Н. А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопр. психологии. — 2000. — № 4. — С. 29–37.
5. Коч Л. А. Креативная этика. Психология освоения подростками этических норм и понятий. — М.: Моск. психолого-соц. ин-т; Воронеж: Изд-во НПО МОДЭК, 2000. — 192 с.
6. Малько Н. А. Ціннісні орієнтації як чинник становлення особистості // Психологія: Зб. наук. пр. — 1993. — Вип. 1(4). — С. 10–15.
7. Наш проблемный подросток: Учеб. пособие. — СПб.: Союз, 1998. — 141 с.
8. Немов Р. С. Основы психологического консультирования: Учеб. для студ. педвузов. — М.: ВЛАДОС, 1999. — 528 с.
9. Осьмак Л. П. Ціннісні уявлення і самоствердження підлітків // Рідна школа. — 1992. — № 3. — С. 55–61.
10. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Подросток в учебнике и в жизни. — М.: Знание, 1990. — 80 с.
11. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. — СПб.: Питер, 2000. — 624 с.
12. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности: Пер. с нем. — М.: Мир, 1994. — 320 с.
13. Тихомандрицкая О. Н. Ценности современного подростка // Школьный психолог. — 1999. — № 13. — С. 10.
14. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И. В. Дубровиной. — М.: Педагогика, 1987. — 184 с.
15. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии: Наука о душе. — М.: ВЛАДОС, 2001. — 208 с.